

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ: Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ*

Φωκίων Κοτζαγεώργης

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

Τις τελευταίες δεκαετίες υπάρχει μια αυξανόμενη ενασχόληση των επιστημόνων με το ερευνητικό αντικείμενο της «οθωμανικής πόλης» μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των «σπουδών της πόλης» (urban studies). Είχε προηγηθεί μια στροφή της διεθνούς ακαδημαϊκής κοινότητας από μια παραδοσιακή-οριενταλιστική προσέγγιση της ισλαμικής πόλης σε μια κριτική και αναστοχαστική στάση. Κυρίως από τη δεκαετία του 1980 ασκήθηκε έντονη κριτική στο οριενταλιστικό μοντέλο της ισλαμικής πόλης, το οποίο είχε επικρατήσει ήδη από τον μεσοπόλεμο. Από τα στοιχεία της πόλης, γύρω από τα οποία επικεντρώθηκε η κριτική, εδώ απομονώνεται ένα, το οποίο θα απασχολήσει το παρόν κείμενο. Πρόκειται για την παλαιότερη άποψη ότι η ισλαμική πόλη, σε αντίθεση με τις πόλεις της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, αναπτύχθηκαν τυχαία, αυθόρμητα, χωρίς να υπάρχει κάποιο οργανωμένο πολεοδομικό σχέδιο. Αυτή η άποψη πρόσφατα αναιρέθηκε και οι επιστήμονες πλέον αναζητούν τη λογική οργάνωσης του αστικού τοπίου μέσα σε μια ισλαμική πόλη. Πολεοδόμοι, αρχαιολόγοι, ιστορικοί και κοινωνιολόγοι έχουν συνεισφέρει στην όλη συζήτηση, θεωρητική και εμπειρική¹.

Τη δεκαετία του 1990 και κυρίως τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχει αρχίσει μια επιμέρους συζήτηση περί του αν υπήρξε ένας τύπος 'οθωμανικής πόλης' και αν ναι, ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της που τη διαφοροποιούν από ευρύτερα σύνολα, όπως την ισλαμική πόλη. Στην όλη συζήτηση μπορούν να διακριθούν δύο βασικές απόψεις. Η μια υποστηρίζει ότι είναι χίμαιρα να αναζητούμε *μια* οθωμανική πόλη, γιατί υπάρχουν πολλοί τύποι πόλεων, ανάλογα με το κριτήριο που τίθεται κάθε φορά και «δεν υπάρχει μια τυπική οθωμανική, αραβική, ή ισλαμική πόλη, η οποία επιβάλλει ουσιαστικά και έτσι γκετοποιημένα χαρακτηριστικά πάνω σε όλα

* Το κείμενο αποτελεί επεξεργασμένη μορφή εισήγησης στον κύκλο σεμιναρίων Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Τομέα Νεωτέρων Χρόνων του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Ευχαριστώ τους συναδέλφους του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ.κ. Α. Μαχαιρά, Γ. Νικολάου και Λ. Παπαστεφανάκη για την πρόσκληση να συμμετάσχω στο εν λόγω πρόγραμμα. Επιπλέον, ευχαριστώ τον/την ανώνυμο/ή κριτή για τις βοηθητικές παρατηρήσεις του/της.

1. Η παλαιότερη άποψη περί ισλαμικής πόλης αποτυπώνεται στο άρθρο του Grunebaum (1965). Τη νεότερη προσέγγιση, αλλά και μια σύνοψη των παλαιότερων, μπορεί κανείς να βρει στα εξής δημοσιεύματα: Abu-Lughod 1987 και ^elik 2000.

τα αντίστοιχα αστικά κέντρα και τους κατοίκους της»². Η δεύτερη άποψη τάσσεται υπέρ της ύπαρξης ενός διττού μορφολογικού διαχωρισμού των πόλεων στην τέως οθωμανική επικράτεια. Χρησιμοποιώντας το κριτήριο της αστικής μορφολογίας και της οικίας, ο Γάλλος πολεοδόμος P. Pinon διέκρινε δύο τύπους πόλεων, την «αραβο-ϊσλαμική» και την «τουρκοβαλκανική». Ο γεωγραφικός άξονας, στον οποίο τέμνονται οι περιοχές, όπου κυριαρχούν οι δύο αυτοί τύποι, διατρέχει τη Μικρά Ασία από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά, με μια νοητή γραμμή από την Αττάλεια μέχρι την Τοκάτη (μέσω Μούγλας, Αφιόν Καραχισάρ, Άγκυρας και Αμάσειας)³. Είναι η «τουρκοβαλκανική» πόλη, η οποία, όπως σημειώνει και ο G. Veinstein - ακολουθώντας τη διάκριση του Pinon - αποτελεί τον χαρακτηριστικό τύπο «οθωμανικής πόλης»⁴. Ουσιαστικά πρόκειται για την πόλη, που αναπτύχθηκε σε οθωμανικό περιβάλλον κατά την πρώιμη περίοδο επέκτασης του νέου κράτους, αφού αυτός ήταν ο αρχικός χώρος διαμόρφωσης του οθωμανικού κρατικού παραδείγματος.

Μέσα στο πλαίσιο της αναζήτησης της «πρότυπης» οθωμανικής πόλης και της ανάπτυξης του ευρύτερου επιστημονικού πεδίου της οθωμανικής αστικής ιστορίας (Ottoman Urban History), τις τελευταίες δύο δεκαετίες αρκετοί επιστήμονες στράφηκαν στη μελέτη της πρώιμης οθωμανικής πόλης. Στόχος τους δεν είναι μόνο να βρουν το πρότυπο πόλης, πάνω στο οποίο οι Οθωμανοί βασίστηκαν για να ασκήσουν την πολιτική τους έναντι των πόλεων⁵, αλλά και να αντιληφθούν τους βασικούς άξονες διαμόρφωσης της πρώιμης οθωμανικής αστικής πολιτικής, εφόσον η άποψη περί τυχαίας ανάπτυξης πλέον απορρίπτεται συλλήβδην από όλους τους ερευνητές⁶.

Ύστερα από τα παραπάνω είναι εύκολο να γίνει αντιληπτό γιατί η έρευνα των πόλεων στα Βαλκάνια και τη Βιθυνία συγκέντρωσαν το πρόσφατο ενδιαφέρον των μελετητών. Ειδικότερα για τα Βαλκάνια, η Θράκη, ως η πρώτη οθωμανική κατάκτηση, αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για τέτοιου είδους μελέτες, ανασύροντας, έτσι, από την «ιστοριογραφική λήθη» τις μελέτες για τις βαλκανικές πόλεις⁷. Πρόσφατα

2. "...there does not exist a *typical* Ottoman, Arab, or Islamic city that imposes fundamentally unique and thus ghettoizing characteristics upon all such urban centers and their inhabitants" (Eldem κ.ά. 1999, 15). Το άρθρο αυτό αποτελεί και την επιτομή της εκφραζόμενης άποψης των συγγραφέων περί απουσίας 'μιας' οθωμανικής πόλης.

3. Pinon 2008, 146-7. Ο όρος «αραβοϊσλαμική» πόλη χρησιμοποιήθηκε από τον A. Raymond (1994) και τον υιοθετεί ο Pinon. Ο όρος «τουρκοβαλκανική», όπως σημειώνει ο Pinon, πλάστηκε από τον ίδιο ελλείψει άλλου καταλληλότερου.

4. Veinstein 2008, 217.

5. Βλ. ενδεικτικά, Boykon 2016α για την Προύσα και Kontolaimos 2016α για την Αδριανούπολη. Βασικό δημοσίευμα για την αστική ανάπτυξη των τριών οθωμανικών πρωτευουσών παραμένει το Kuran 1996.

6. Για ένα πρόσφατο παράδειγμα της αναζήτησης πολεοδομικής λογικής στην ανάπτυξη μιας πρώιμης οθωμανικής πόλης, βλ. Bessi 2015.

7. Μέχρι την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα η διεθνής ιστοριογραφία, αναφορικά με τη βαλκανική πόλη, στηριζόταν στη συνθετική μελέτη του Todorov (1988), ενώ σημαντικά είχαν εισφέρει οι

προτάθηκε ένα μοντέλο αστικής ανάπτυξης της πρώιμης οθωμανικής πόλης μέσα στο ιστορικο-γεωγραφικό πλαίσιο των Βαλκανίων του 14^{ου} αιώνα⁸. Σύμφωνα με το μοντέλο, οι Οθωμανοί, αμέσως μετά την κατάληψη των βαλκανικών πόλεων, εντός του τειχισμένου χώρου τους (*καστρο*) μετέτρεπαν ένα ναό σε μικρό τέμενος (*μετζίτι*), όχι μόνο για τις λατρευτικές ανάγκες των νέων κυριάρχων, αλλά και για το συμβολικό χαρακτήρα που η πράξη είχε: η πόλη μετατρέπεται έτσι από χριστιανική σε μουσουλμανική. Το τέμενος αυτό θα μπορούσε να εξυπηρετεί την οθωμανική φρουρά, η οποία διέμενε στην ακρόπολη. Ταυτόχρονα, οι μουσουλμάνοι έποικοι, μαζί με τις νέες αρχές, εγκαθίσταντο εκτός του μεσαιωνικού τειχισμένου χώρου, όπου διαμόρφωναν το νέο αστικό (πολιτικό, οικονομικό, θρησκευτικό) κέντρο. Δύο ήταν τα βασικά στοιχεία ανάπτυξης του νέου κέντρου: αφενός η ανέγερση πολυδύναμων κτιρίων του τύπου «ζαβιγιέ-ιμαρέτ σχήματος T» και αφετέρου η ανέγερση του κεντρικού τεμένους (*τζαμιού*) στο εμπορικό κέντρο της νέας πόλης. Τα πρώτα προηγούνται χρονικά του δεύτερου⁹. Συνήθως χτίζονταν σε απομακρυσμένες από το νέο κέντρο περιοχές, ορίζοντας τοπογραφικά τον οικισμένο χώρο. Αποτελούσαν το κέντρο επιμέρους οικιστικών συσσωματώσεων (συνοικιών) και συνοδεύονταν και από άλλα κτίρια, κυρίως τα απαραίτητα για θρησκευτικούς (τελετουργικούς καθαρμούς) και οικονομικούς (εισοδήματα) λόγους δημόσια λουτρά (*χαμάμ*). Τα κτίρια των «ζαβιγιέ-ιμαρέτ» χτίζονταν κατ' αρχήν από μέλη των ημι-ανεξάρτητων πολέμαρχων (*uf bey*), οι οποίοι είχαν διενεργήσει τις πρώτες οθωμανικές κατακτήσεις στα Βαλκάνια, ως σύμβολα της παρουσίας τους. Το κεντρικό τέμενος της Παρασκευής θα μπορούσε να έπεται χρονικά ακόμη και αρκετές δεκαετίες από την οθωμανική κατάκτηση και συμβόλιζε την παρουσία της κεντρικής εξουσίας στην πόλη. Γι' αυτό και τέτοια κτίρια ανεγείρονταν συνήθως από μέλη της σουλτανικής οικογένειας ή υψηλούς αξιωματούχους που εξαρτιόνταν από αυτήν. Σταθερό στοιχείο είναι ο χώρος ανέγερσής του. Το τζαμί δέσποζε κτιριακά στη νέα πόλη, καθόριζε το νέο εμπορικό κέντρο και βρισκόταν στο κέντρο των βασικών οδικών αξόνων. Το μοντέλο είναι λειτουργικό και φαίνεται να βρίσκει εφαρμογή σε διάφορες πρώιμες οθωμανικές πόλεις, πέραν

μεμονωμένες έρευνες του πρωτοπόρου ολλανδού οθωμανολόγου M. Kiel, κυρίως για οθωμανικά μνημεία διαφόρων πόλεων στα Βαλκάνια. Στον ελληνικό χώρο υπήρξαν τρεις αξιόλογες βιβλιογραφικές συμβολές στο πεδίο: α) η διδακτορική διατριβή του Δ. Καρύδη (1981) και το άρθρο που συνέγραψε με τον Kiel για την Αττική (Καρύδης και Kiel 1988), β) στη συνέχεια οι αρκετές μελέτες της Αλεξάνδρας Καραδήμου-Γερολύμπου, η οποία, αν και εστίασε στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, συνόψισε την έρευνα για την προνεωτερική φάση αστικής ανάπτυξης και τέλος γ), τα Πρακτικά του συνεδρίου που διοργάνωσε το Ε.Ι.Ε. το 1984 με τίτλο: *Νεοελληνική πόλη* (1985). Τις δύο τελευταίες δεκαετίες υπάρχει έντονο ενδιαφέρον και στην Ελλάδα για τη μελέτη και ανάδειξη των οθωμανικών μνημείων, στην πρωτοπορία του οποίου βρίσκονται αρχιτέκτονες και αρχαιολόγοι. Βλ. Μπρούσκαρη 2008 (βασική έκδοση του ΥΠ.ΠΟ.).

8. Βογκον 2016β.

9. Για αυτά τα κτίρια, βλ. Kontolaimos 2016β.

της Προύσας και της Αδριανούπολης¹⁰. Μέσα σε αυτό το ιστοριογραφικό πλαίσιο θα μελετηθεί η περίπτωση των πρώιμων οθωμανικών Ιωαννίνων.

ΤΑ ΠΡΩΙΜΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΓΙΑΝΝΙΝΑ

Η μέχρι τώρα βιβλιογραφική έρευνα για τα πρώιμα οθωμανικά Γιάννινα χαρακτηρίζεται από ασάφειες. Παρ' όλη την ούτως ή άλλως πλούσια παραγωγή τοπικών ιστορικών για τα οθωμανικά Γιάννινα, φαίνεται ότι ένα μίγμα λόγων που συνοψίζεται στην απουσία γραπτών τεκμηρίων της εποχής και στην ύπαρξη πλούσιας και αντιφατικής προφορικής παράδοσης συνιστά ανυπέβλητο εμπόδιο στο σύγχρονο ερευνητή της γιαννιώτικης ιστορίας¹¹. Επιπλέον και πέραν των συχνών πυρκαγιών, που συνέβαιναν σχεδόν σε κάθε οθωμανική πόλη, τα γεγονότα της εξέγερσης του Διονυσίου Σκυλοσόφου (1611), της πολιορκίας του Αλή Πασά από τα σουλτανικά στρατεύματα (1820-1822) και η μεγάλη πυρκαγιά του 1869, εμποδίζουν στο να διαγραφεί σήμερα ο πρώιμος οθωμανικός αστικός ιστός¹². Ως παράδειγμα ας αναφερθεί ότι κανένα από τα περίπου 19 τζαμιά που καταγράφονται σε χάρτες, σχέδια ή κείμενα της ύστερης οθωμανικής περιόδου δεν είναι εύκολο να χρονολογηθεί, αν και όλα είναι χωρικά εντοπισμένα¹³. Ούτε οι παλιές φωτογραφίες τους βοηθούν στη χρονολόγηση, δεδομένου ότι όλα φαίνεται να υπέστησαν καταστροφές και συνεπώς ανακαινίσεις κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου, ώστε η μορφή που έχουν στις φωτογραφίες να μην ανταποκρίνεται στο αρχικό σχέδιό τους.

Αν και έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η πρώτη οθωμανική εμπειρία της πόλης μπορεί να χρονολογηθεί το 1390/1¹⁴, είναι μετά το 1430 που τα Γιάννινα ενσωματώθηκαν

10. Βλ. τρία πρόσφατα σχέδια κειμένων (drafts) του M. Hartmuth από μια ευρύτερη μελέτη για τα Σκόπια. Τα κείμενα είναι ελεύθερα προσβάσιμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://univie.academia.edu/MaximilianHartmuth> (18/09/2017). Για την καθυστερημένη ανέγερση τζαμιών σε μουσουλμανικές πόλεις της Μικράς Ασίας, βλ. Faroqhi 1984.

11. Βασικό βιβλίο για το θέμα είναι το Κουλίδας 2004. Στο έργο ο συγγραφέας καταγράφει όλη την προγενέστερη τοπική βιβλιογραφία περί μουσουλμανικών μνημείων, ξεκινώντας από τους τοπικούς ιστορικούς Π. Αραβαντινό και Ι. Λαμπρίδη του 19^{ου} αιώνα και φτάνοντας στους νεότερους (Πυρσινέλλας, Σαλαμάγκας Δημητριάδης, Κανετάκης, Κορδωσής, Σμύρης). Αναδημοσιεύοντας, επίσης, ένα πλούσιο υλικό από παλιές φωτογραφίες και χάρτες, ο Κ. Κουλίδας προσπαθεί να εντοπίσει και να χρονολογήσει τα μουσουλμανικά μνημεία των Ιωαννίνων. Μέσα από τις σελίδες του φαίνεται η πλούσια και αντιφατική τοπική παράδοση, η οποία κυρίως στηρίζεται σε προφορικές μαρτυρίες και η οποία δίνει συχνά διαφορετικές χρονολογήσεις στα οθωμανικά μνημεία. Από τα γραφόμενα, σε συνδυασμό με τα όσα ο γράφων βρήκε στις πρώιμες οθωμανικές πηγές, προκύπτει ότι η τοπική μνήμη για την ιστορία της πόλης φτάνει προς τα πίσω μέχρι τον 17^ο αιώνα, αγνοώντας ή συγχέοντας τα προγενέστερα.

12. Για την πυρκαγιά του 1869 και τη σημασία στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων, βλ. Καραδήμου-Γερολύμπου 1997, 128.

13. Κουλίδας 2004, 215-7, όπου κατάλογος των τζαμιών.

14. Κουλίδας 2004, 229 και πρόσφατα Kili[^] 2016.

πλήρως στο οθωμανικό κράτος ύστερα από συνθήκη, και έγιναν πρωτεύουσα διοικητικής περιφέρειας (*σαντζακιού*)¹⁵. Η εικόνα της μεσαιωνικής πόλης, την οποία συνάντησαν οι νέοι κυρίαρχοι, μπορεί να συνοψιστεί στα ακόλουθα¹⁶. Ο κύριος οικισμένος χώρος ήταν το κάστρο, το οποίο καταλάμβανε μια έκταση γύρω στα 20 εκτάρια (περίπου 200 στρέμματα). Ο χώρος ήταν ιδιαίτερα ευρύς σε σχέση με την εικόνα που έχουμε για τις άλλες υστερομεσαιωνικές πόλεις και εξηγεί το πολυάνθρωπο της πόλης για τα δεδομένα της εποχής. Οι δύο οχυρές θέσεις των λόφων στα βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά προσέδιδαν επιπλέον ασφάλεια στην πόλη, με δεδομένη την ύπαρξη της λίμνης και τη δυσκολία πρόσβασης στο κάστρο από τα ανατολικά. Η ύπαρξη ακρόπολης στο βορειοανατολικό άκρο ήδη από τον 11^ο αιώνα θεωρείται βέβαιη, όπως επίσης και η τοποθέτηση του μητροπολιτικού ναού του Ταξιάρχη στο νοτιοανατολικό άκρο, το οποίο τειχίστηκε αργότερα επί Αλή Πασά. Έτσι, είχαν διαμορφωθεί τα δύο κέντρα της βυζαντινής παρουσίας στην πόλη, το πολιτικό στα βορειοανατολικά και το εκκλησιαστικό στα νοτιοανατολικά¹⁷. Η λειτουργία αγοράς εντός του κάστρου καθιστά το ερώτημα της εκτός των τειχών κατοίκησης δυσκολοαπάντητο. Έχουν διατυπωθεί και οι δύο απόψεις, περί κατοίκησης εκτός του κάστρου και περί μη εξόδου των Ιωαννιτών εκτός αυτού πριν από την οθωμανική κατάκτηση¹⁸. Φαίνεται, πάντως, ότι τουλάχιστον υπήρχαν εμπορικά *προάστια* εκτός του κάστρου. Ακόμη κι έτσι, όμως, δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο εκτός του κάστρου χώρος είχε σταθερή κατοίκηση.

Αν και τα Γιάννινα δεν ήταν η πρώτη ή η μόνη πόλη που κατακτήθηκε κατόπιν συμφωνίας, είναι η μόνη για την οποία διαθέτουμε το οθωμανικό έγγραφο (*ορισμό*) που αναφέρει τα άρθρα για την παραχώρηση της πόλης¹⁹. Εκτός από τη διατήρηση των χριστιανών εντός του κάστρου και το σεβασμό από τους Οθωμανούς όλων των ναών, οι κατακτητές συμφώνησαν να μην ανεγείρουν (ή μετατρέψουν ναό σε τέμενος) ούτε ένα μετζίτι (*μασγίδι* στην πηγή) εντός του κάστρου. Αυτή η διάταξη θέτει το ερώτημα αν και κατά πόσο εγκαταστάθηκε έστω φρουρά στην ακρόπολη. Το ερώτημα καθίσταται δυσκολότερο να απαντηθεί, αν σημειωθεί ότι σε κατάστιχο κεφαλικού φόρου του 1491/2, μεταξύ των χριστιανικών ομάδων που καταχωρούνται ως υπόχρεοι, καταχω-

15. Για την κατάκτηση της πόλης από τους Οθωμανούς, βλ. συγκεντρωμένη την πλούσια βιβλιογραφία περί του θέματος στο Osswald 2011, 289-93. Δεν υπάρχουν πηγές κατά τον 15^ο αιώνα που να πιστοποιούν ότι τα Γιάννινα ήταν έδρα σαντζακιού, ωστόσο φαίνεται σχεδόν βέβαιο ότι όπως και αργότερα, έτσι και τον 15^ο αιώνα αποτελούσε την έδρα της διοίκησης του νότιου τμήματος της Ηπείρου (Osswald 2011, 375-6).

16. Για τα μεσαιωνικά Γιάννινα το βασικό βιβλίο είναι του Κορδώση (2003). Ειδικότερα για το κάστρο, βλ. Κανετάκης 1994. Κωνσταντίος 1997. Παπαδοπούλου 2015.

17. Κιουσοπούλου 2013, 46.

18. Για την πρώτη άποψη, βλ. ενδεικτικά Κανετάκης 1994, 55, 62 και για τη δεύτερη Κορδώσης 2003, 101-2 και 126.

19. Για τον *προνομιακό ορισμό* του Σινάν Πασά, μπεηλέρμπεη Ρούμελης το 1430, βλ. Rigo 1998.

ρούνται και οι «φύλακες του κάστρου των Ιωαννίνων» (*vilayet-i hisse-i mustahfizan-i kala-i Yanina*)²⁰. Κατά συνέπεια, το σημαντικό ερώτημα της ύπαρξης ή όχι φρουράς εντός της ακρόπολης δεν μπορεί να απαντηθεί. Πάντως, ακόμη και να αποδειχθεί η ανυπαρξία οθωμανικής φρουράς κατά τον 15^ο αιώνα, δεν σημαίνει ότι αυτή η προνομιακή διάταξη παρέμεινε σε ισχύ μέχρι την εποχή του Διονυσίου Σκυλοσόφου, αφού ήδη τη δεκαετία του 1520 υπήρχε οθωμανική φρουρά 39 στρατιωτών μαζί με ιμάμη, ιεροκήρυκα (*hatib*), επιστάτη (*kethuda*) και τον φρουράρχο (*dizdar*)²¹.

Η δημογραφική εικόνα της πόλης κατά τον 16^ο αιώνα βεβαιώνει ότι στα Γιάννινα, αλλά και στην ευρύτερη περιφέρεια, δεν διενεργήθηκαν μουσουλμανικοί εποικισμοί. Ως εκ τούτου, οι λίγοι μουσουλμάνοι της πόλης εγκαταστάθηκαν εξαρχής εκτός του κάστρου, όπως ήταν η συνήθης πρακτική τους και όπως προέβλεπε ο *ορισμός* που είχε εκδοθεί από τον Οθωμανό κατακτητή της πόλης, Σινάν Πασά. Σταθερά κατά τον 16^ο αιώνα οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν το 10% του πληθυσμού της πόλης, συνυπολογίζοντας στο ποσοστό και τους άνδρες της φρουράς²². Η προέλευσή τους λόγω αφενός ανυπαρξίας πηγών και αφετέρου του μικρού δημογραφικού αναστήματος δεν μπορεί να διακριβωθεί. Μέχρι τα τέλη του 16^{ου} και κυρίως τις αρχές του 17^{ου} αιώνα οι μουσουλμάνοι θα προέρχονταν από γειτονικές περιοχές, χωρίς να είναι σαφές αν ήταν προϊόντα εξισλαμισμών.

Παρά το μικρό αριθμό μουσουλμάνων, τα οθωμανικά Γιάννινα αναπτύχθηκαν εκτός κάστρου. Μέσα από μια αργή διαδικασία οθωμανοποίησης του χώρου, η πόλη σταδιακά άλλαξε όψη. Η μετακίνηση του εμπορικού και πολιτικού κέντρου εκτός κάστρου συμπαρέσυρε και είτε την έξοδο χριστιανών από το κάστρο είτε την έλευση χριστιανών από την περιφέρεια, ώστε να δημιουργηθεί η νέα πόλη. Πώς όμως αναπτύχθηκε ο νέος χώρος; Ποια δημόσια κτίρια σήμαναν κατ' αρχήν το χώρο;

Η πρωιμότερη πηγή που έχει ως τώρα βρεθεί και δίνει μια γενική εικόνα των δημοσίων κτιρίων, είναι ένα οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο συνοπτικής μορφής (*icmal tahrir defteri*), συνταγμένο στα τέλη της δεκαετίας του 1520. Στη σημείωση αμέσως μετά από την καταχώριση της πόλης των Ιωαννίνων γράφεται ότι υπήρχαν στην πόλη ένα τζαμί, τρία μετζίτια και ένα χαμάμ (λουτρό) στην αγορά. Το χαμάμ θα πρέπει να ταυτίζεται με αυτό που έχτισε στην πόλη ο Ιλιάς Μπέης, γαμπρός του σουλτάνου Μουράτ Β', πρώτος σταβλάρχης του σουλτάνου Βαγιαζήτ Β' και ιδρυτής της Κοριτσάς. Στο ευαγές ίδρυμα (*βακούφι*) που ο ίδιος είχε ιδρύσει το 1505, τα έσοδα του χαμάμ θα πήγαιναν για τη συντήρηση του πτωχοκομείου (*μαρέτ*) που ο ίδιος

20. Todorov και Velkov 1988, 115-6.

21. ΤΤ 367, 275. Μόνο μια μικρή ομάδα δέκα ατόμων αφορολόγητων χριστιανών καταχωρίζεται χωριστά από τους υπολοίπους, οι οποίοι εξαιρούνταν των έκτακτων φόρων (αλλά όχι του κεφαλικού), γιατί πρόσφεραν διάφορες υπηρεσίες στο κάστρο (οικοδομικές, ξυλουργικές και παρασκευής ψωμιού). Βλ. ΤΤ 367, 276.

22. ΤΤ 367, 260-1. Delilba[^]i 1997, 6-8, όπου και η εικόνα του καζά.

είχε ανεγείρει στην Κοριτσά²³. Άρα το χαμάμ θα πρέπει να ανεγέρθηκε γύρω στο 1500. Η θέση του πιθανώς θα βρισκόταν στα βόρεια του νέου εμπορικού κέντρου, εκεί που είχε αναπτυχθεί αργότερα η χριστιανική συνοικία «Χαμάμ».

Για το τζαμί, αν και τίποτε δεν μπορεί να τεκμηριωθεί με ακρίβεια, υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι ήταν το αναφερόμενο στην τοπική παράδοση ως «Χουνκιάρ» ή «Παζάρ» ή «Μπαϊρακλί», το οποίο βρισκόταν στη συμβολή των οδών Βύρωνος και Ανεξαρτησίας, στο ανοιχτό πλάτωμα απέναντι από τη δυτική πύλη του κάστρου, δεσπόζοντας και ορίζοντας το χώρο της αγοράς, δηλαδή του εμπορικού και θρησκευτικού κέντρου της πόλης. Πέραν της ονομασίας «Χουνκιάρ» (*hunkar* = ηγεμόνας) που δείχνει ότι επρόκειτο για σουλτανικό κτίσμα, μόνο η μαρτυρία των οθωμανικών επιτηριδίων (*salname*) στηρίζει την άποψη ότι επρόκειτο για κτίσμα του Βαγιαζήτ του Β'²⁴. Μια έμμεση ένδειξη περί της χρονολόγησης μπορεί να σχετίζεται με το πρόσωπο ενός διοικητή των Ιωαννίνων. Ο δεύτερος ως τώρα παλαιότερος χρονολογικά διοικητής Ιωαννίνων ήταν ο Μουσταφά Μπέης το 1503²⁵. Επρόκειτο για το γιο του πανίσχυρου Μ. Βεζίρη Κοτζά Νταβούτ Πασά και γαμπρό του σουλτάνου Βαγιαζήτ Β'²⁶. Ενδεχομένως η παρουσία αυτού του σημαντικού προσώπου στην πόλη οδήγησε στην ανέγερση του τζαμιού από τον ίδιο, ή και από τον σουλτάνο πεθερό του. Ας σημειωθεί ότι η ανέγερση του κεντρικού τζαμιού της πόλης περίπου πενήντα χρόνια μετά την κατάκτηση δεν είναι καθόλου περίεργο, πολύ περισσότερο αν συνυπολογιστεί ο μικρός αριθμός της ντόπιας μουσουλμανικής κοινότητας.

Για τα τρία μετζίτια οι υποθέσεις είναι περισσότερο επισφαλείς. Στην ταύτιση των δύο από αυτά μπορεί να βοηθήσει το επόμενο σωζόμενο φορολογικό κατάστιχο αναλυτικής μορφής (*mufassal tahrir defteri*) του 1564, στο βαθμό που τα τριάντα χρόνια που μεσολάβησαν, όπως δεν άλλαξε ο πληθυσμός της μουσουλμανικής κοινότητας, δεν άλλαξε και η κτηριακή εικόνα²⁷. Στον κατάλογο των βακουφιών της πόλης αναφέρεται το χρηματικό βακούφι του αποθανόντα Πιρί Τσαούς, του οποίου τα έσοδα προορίζονταν για τη συντήρηση του μετζιτιού που υπήρχε εντός του κάστρου και κοντά στο φρούριο²⁸. Η

23. Το βακούφι του καταχωρείται στο ίδιο κατάστιχο TT 367, 275. Για το πρόσωπο και το βακούφι του, βλ. Gokbilgin 1952, 426-8 και Gallotta 1996.

24. Βλ. τον παλαιότερο *Salname-i Vilayet-i Yanya*, Κωνσταντινούπολη 1288/1871, 104. Για τις απόψεις που έχουν υποστηριχθεί περί του τζαμιού, βλ. Κουλίδας 2004, 124-35 και Σμύρης 2000, 32-5.

25. Ο πρώτος ήταν ο Φαϊκ Πασάς, που αναφέρεται σε πηγή του 1479 (Osswald 2011, 308). Το ακατανόητο Faid του κειμένου θα πρέπει να διορθωθεί στο ορθό Faik. Για το ίδιο πρόσωπο ως διοικητή της πόλης το 1496-1500 και ως «Φαϊτ», βλ. Κουλίδας 2002, 301. Δεν συνυπολογίζουμε στον κατάλογο τους γιους του Γαζή Εβρενός, Αλί και Ισά, οι οποίοι, σύμφωνα με την τοπική βιβλιογραφία διετέλεσαν διοικητές της πόλης το 1434 και 1455 αντίστοιχα, γιατί δεν τους συναντήσαμε σε κάποια πηγή (πβ. Κουλίδας 2002, 301).

26. Reindl 1982, 87, 97, 172, 176 υποσημ. 74.

27. Εκδόθηκε στο Delilba^{hi} 1997.

28. TT 350, 698: *nefs-i Yanya'da kala'da dahilinde ve hisar kurbinde vaki olan mescidine vakf etmipdir.*

σημείωση είναι σαφής μέσα στη γενικότητά της: υπήρχε (ανεγερμένο ή μετατραπέν από ναό) μετζίτι λίγο έξω από την ακρόπολη τουλάχιστον στα μέσα του 16^{ου} αιώνα. Η πληροφορία συνδυάζεται πολύ καλά με την ύπαρξη οθωμανικής φρουράς εντός του κάστρου ήδη από το 1530. Αυτό σημαίνει ότι η προνομιακή διάταξη του *ορισμού* του Σινάν Πασά έναν αιώνα μετά την έκδοσή του είχε σταματήσει να ισχύει. Έτσι, τα Γιάννινα ακολούθησαν το γενικό μοντέλο των πρώιμων οθωμανικών πόλεων έχοντας στην ακρόπολή τους φρουρά και ένα μετζίτι για τις ανάγκες της. Αν ισχύουν τα παραπάνω, τότε εκτός κάστρου και πριν από την ανέγερση του τζαμιού επί Βαγιαζήτ Β' υπήρχαν δύο τουλάχιστον μετζίτια που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της ολιγάριθμης μουσουλμανικής κοινότητας της πόλης. Για το δεύτερο μετζίτι - και το πρώτο εκτός τειχών - μπορούμε να διατυπώσουμε κάποια υπόθεση με βάση τον ίδιο κατάλογο βακουφίων του καταστίχου του 1564. Το χρηματικό βακουφί του αποθανόντα Μπεχράμ Πασά συντηρούσε το μετζίτι και το σπουδαστήριο (*muallimhane*) που βρίσκονταν στη συνοικία «Σαράι»²⁹. Η πληροφορία επιβεβαιώνει την τοπική παράδοση, σύμφωνα με την οποία υπήρχε τέμενος με άλλο όνομα «Ισλάμ» στην ίδια συνοικία³⁰. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση, το τέμενος ανεγέρθηκε κοντά σε ναό του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου το 1554 ή 1559 από κάποιον «Ισλάμ» και μετατράπηκε σε τζαμί από τον Μπεχράμ Πασά, διοικητή της πόλης στις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Η τελευταία πληροφορία δεν μπορεί να ισχύει. Κατά συνέπεια, το μετζίτι του Μπεχράμ Πασά που βρισκόταν στη συμβολή των οδών Βαλαωρίτου και Πουκεβίλ, δυτικά της πλατείας Ζαλόγγου, ανεγέρθηκε τουλάχιστον στο πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα και ενδεχομένως είναι ένα από τα τρία αναφερόμενα στο κατάστιχο του 1530. Δεν είναι τυχαίο ότι το μετζίτι βρισκόταν κοντά στο νέο κέντρο της πόλης. Για την αναζήτηση του τρίτου μετζιτιού θα αναφέρουμε ένα όνομα, Ουμούρ Μπέης. Επρόκειτο για ένα πρόσωπο, παντελώς άπν από την τοπική ιστοριογραφική παράδοση, στο όνομα του οποίου ονομαδοτήθηκε η μοναδική μουσουλμανική συνοικία τη δεκαετία του 1520³¹. Η μόνη αναφορά σε ομώνυμο τζαμί εντοπίστηκε σε διοριστήριο έγγραφο (*βεράτι*) ιεροκήρυκα του τζαμιού, χρονολογούμενο το 1677³². Προφανώς το κτίσμα διασώθηκε με το όνομα του ανακαινιστή του και έτσι δεν μπορεί να ταυτιστεί με τα αναφερόμενα τζαμιά της ύστερης οθωμανικής περιόδου.

29. TT 350, 696.

30. Κουλίδας 2004, 168-73· Σμύρης 2000, 35-6. Το πρόσωπο του Μπεχράμ Πασά δεν μπορεί να ταυτιστεί σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα. Πιθανώς πρόκειται για κάποιον υψηλόβαθμο αξιωματούχο του πρώτου μισού του 16^{ου} αιώνα.

31. TT 367, 260.

32. Βλ. την ηλεκτρονική πλατφόρμα των οθωμανικών εγγράφων του αρχείου του Τόπκαπι (<http://topkapisarayi.gov.tr/tr/saray-arsivi-entrak> (3/10/2017) με τα στοιχεία: φάκ. αρ.: 642 έγγρ. αρ.: 23 File No: 277 Case No: 23 Date: 1088.B.26/24.9.1677. Για το τζαμί, χωρίς καμιά παραπομπή σε πηγή, βλ. Ayverdi 1982, 295 (αρ. 2971), ενώ στη 296 (αρ. 3012) υπάρχει εξίσου γενική αναφορά σε ομώνυμο ζαβιγιέ.

Πέραν αυτών των κτιρίων, στις αρχές του 16^{ου} αιώνα υπήρχαν και δύο τουλάχιστον μουσουλμανικά μοναστήρια (*ζαβιγιέ*), του Σινάν Τσελεμπί και του Ισά Μπέγιου Εβρενός³³. Το δεύτερο κτίσμα ταυτίζεται με τα σωζόμενα ερείπια του τεκέ στην οδό Μαβίλη. Η ένταξη του κτίσματος στο βακούφι του γιου του Γαζή Εβρενός, Ισά, ενδεχομένως υποδεικνύει μια μεταγενέστερη ανέγερση από το έτος 1390/1 που έχει προταθεί. Σε κάθε περίπτωση, η θέση του κτίσματος βρισκόταν στα όρια του οικισμένου χώρου των πρώιμων οθωμανικών Ιωαννίνων και κατά τούτο ερμηνεύεται θαυμάσια η χωροθέτησή του. Ο άλλος ζαβιγιές είναι τελείως απών από την τοπική ιστοριογραφία και ως εκ τούτου δεν μπορεί να χωροθετηθεί. Πιθανώς πρόκειται για έναν από τους εφτά τεκέδες που αναφέρονται στην τοπική βιβλιογραφία, ο οποίος είχε εν τω μεταξύ αλλάξει όνομα. Ιδρυτής του, πάντως, ήταν ο ήδη αποθανών τη δεκαετία του 1520 Σινάν Τσελεμπί, ενώ σταθερά εμφανίζεται στις οθωμανικές πηγές του 16^{ου} αιώνα³⁴. Το ότι τα εισοδήματα του ομώνυμου βακουφιού ήταν αγροτικά, ίσως υποδεικνύει μια χωροθέτηση του κτίσματος στην άκρη του τότε οικισμένου χώρου, όπως είχε συμβεί και με τον άλλο ζαβιγιέ του Εβρενός.

Η αναφορά σε μια συνοικία «Σαράι» στο κατάστιχο του 1564, η οποία είναι γνωστή και χωροθετημένη από την τοπική βιβλιογραφία λίγο βορειότερα του τζαμιού Μπαϊρακλί, υποδηλώνει ότι σε εκείνο το σημείο θα πρέπει να βρισκόταν το διοικητήριο της πόλης κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο. Αν αληθεύει αυτή η υπόθεση, τότε είναι λογικό να υποστηριχθεί ότι το κτίριο αυτό, που συμβόλιζε την πολιτική εξουσία, βρισκόταν στο νέο εμπορικό, θρησκευτικό και πολιτικό κέντρο που διαμορφώθηκε μετά την οθωμανική κατάκτηση απέναντι από τη δυτική πύλη του μεσαιωνικού κάστρου, σε σημείο όπου ενώνονταν οι βασικές οδικές αρτηρίες προς βορρά, νότο και δυτικά. Έτσι, οι Οθωμανοί, σε αυτό το στοιχείο της αστικής πολιτικής τους δεν πρωτοτύπησαν στα Γιάννινα και ενώ εγκατέστησαν κάποια στιγμή φρουρά εντός της ακρόπολης, μετέφεραν το πολιτικο-διοικητικό κέντρο εκτός των τειχών.

Η μετακίνηση του αστικού κέντρου *extra muros* είχε ως επίπτωση την εκεί εγκατάσταση και χριστιανών. Πράγματι, η νέα πόλη αναπτύχθηκε κυρίως με τη συμμετοχή του χριστιανικού στοιχείου, όπως αποδεικνύεται από τις οθωμανικές πηγές του 16^{ου} αιώνα. Στα φορολογικά κατάστιχα της δεκαετίας του 1520, του 1564 και του 1579 καταχωρούνται αντίστοιχα 38, 36 και 31 χριστιανικές συνοικίες. Οι ονομασίες των συνοικιών χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: σε αυτές που φέρουν το όνομα κάποιου ναού ή αγίου, και στις υπόλοιπες. Ορθά, κατά την άποψή μας, ταυτίστηκαν οι πρώτες με συνοικίες εντός του κάστρου και οι δεύτερες με τις εκτός³⁵. Σχηματικά

33. ΤΤ 367, 276.

34. ΤΤ 367, 276. ΤΤ 350, 696. Κατάλογος των εφτά τεκέδων υπάρχει στο: Κουλίδας 2004, 234-4. Για τον ζαβιγιέ του Σινάν Τσελεμπί, βλ. Ayverdi 1982, 296 (αρ. 3007), ενώ στη σ. 295 (αρ. 2967) υπάρχει μια γενική αναφορά για ύπαρξη ομώνυμου τζαμιού. Για τον ζαβιγιέ βλ. και ^Λal 2010, 114, όπου απλή αναφορά.

35. Κορδώσης 2003, 315-8. Κορδώσης 2004.

γράφοντας και χωρίς να έχουν ταυτιστεί οι συνοικίες, θα λέγαμε ότι οι μισές βρίσκονταν εντός του κάστρου και οι άλλες εκτός, ήδη από τη δεκαετία του 1520. Η εικόνα αυτή οδηγεί στο να διατυπωθεί η υπόθεση της εκτός του κάστρου εγκατάστασης χριστιανών τουλάχιστον από τον 15^ο αιώνα, αν όχι και νωρίτερα. Αν και όλα τα ονόματα των ναών δεν έχουν ταυτιστεί από την τοπική παράδοση³⁶, το πιο εντυπωσιακό είναι ότι ούτε τα τοπωνύμια εκτός του κάστρου, με βάση τα οποία ονοματίστηκαν οι χριστιανικές συνοικίες του 16^{ου} αιώνα, διασώθηκαν. Στον πίνακα 1 αποτυπώνονται οι συνοικίες, όπως καταχωρήθηκαν σε τρία φορολογικά κατάστιχα του 16^{ου} αιώνα και άλλα δύο κατάστιχα κεφαλικού φόρου (*cizye defterleri*) του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα.

Το σημαντικό στοιχείο που προκύπτει από την καταχώρηση των χριστιανικών συνοικιών είναι η επιβεβαίωση της εξόδου των χριστιανών από το κάστρο μετά την εξέγερση του Διονυσίου Σκυλοσόφου το 1611. Με πλαγιασμένα στοιχεία είναι οι συνοικίες με ονομασίες ναών, οι οποίες, ενώ καταχωρούνται ως χριστιανικές μέχρι το 1597, δεν καταχωρούνται στο κατάστιχο του 1642, επιβεβαιώνοντας και με αυτό τον τρόπο την ταύτιση των συνοικιών με ονόματα ναών στις εντός του κάστρου. Πέραν αυτών και εφόσον εκκρεμεί η ταύτιση συνοικιών εκτός του κάστρου, δεν μπορεί να διαγραφεί η πορεία οικιστικής ανάπτυξης του *extra muros* χώρου³⁷. Υποθέτουμε ότι οι χριστιανοί είχαν εγκατασταθεί κατά μήκος του κεντρικού οδικού άξονα βορρά-νότου, ο οποίος διέρχεται παράλληλα με τη δυτική πλευρά του κάστρου. Η από το 1564 και εξής σταθερά καταγεγραμμένη συνοικία «Κοκκινόχωμα» υποθέτουμε ότι ταυτίζεται με τη συνοικία «Πλινθοκοπείου», η οποία βρισκόταν στη νότια περιοχή εκτός του κάστρου. Οι επίσης σταθερά καταγεγραμμένες συνοικίες «Τσιγαρά» και «Χαμάμ» τοποθετούνται στην αμέσως δυτική του κάστρου περιοχή, στο νέο εμπορικό κέντρο³⁸. Η ονοματολογία των χριστιανικών συνοικιών φαίνεται να διαφέρει τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα, γιατί μόνο στις τελευταίες οθωμανικές πηγές καταχωρούνται γνωστές από την τοπική βιβλιογραφία συνοικίες, όπως Κανλί Τσεσμέ, Λιθαρίτσια, Λιβαδιώτη, Λεύκα και Αγ. Μαρίνα³⁹.

Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να βοηθά στην ταύτιση των συνοικιών «Μεγάλου και Μικρού Μοναστηριού» (*Manastir-i Buzurg maa Kuguk*), ούτε και της Μητρόπολης, δεδομένου ότι αμφότερες οι συνοικίες καταχωρήστηκαν και μετά το 1611. Αν η ύπαρξη της Μητρόπολης μετά το 1611 είναι ευεξήγητη, δεδομένου ότι ακόμη και να άλλαξε ο μητροπολιτικός ναός θέση, παρέμενε στη διοικητική ορολογία ως

36. Βλ. μια προσπάθεια να σχηματιστεί ένας κατάλογος των εντός των τειχών ναών και μοναστηριών στο Βρανούσης 1968, 40-6. Σύμφωνα με τον ίδιο, 18 από τους ναούς του καταλόγου του βρίσκονταν σαφώς εντός του κάστρου.

37. Για μια προσπάθεια παρακολούθησης της οικιστικής εξέλιξης των Ιωαννίνων καθ' όλη την εδώ εξεταζόμενη περίοδο βλ. Κουρμαντζής 1985, 490-7 και Κανετάκης 1994, 55-66.

38. Κορδώσης 2004, 190-1.

39. Αναλυτικός κατάλογος με σχολιασμό των συνοικιών των Ιωαννίνων στο Κανετάκης 1994, 133-51.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ (1530-1642)

περ. 1530	1564	1579	1597	1642
	Modoryani Kokinohoma	Modoryani Kokinohoma	Modoryani Kokinokoma-i Biiziirg Kokinohoma-i Kii^iik	Megoroyani Kokinohoma
Manastir	Manastir-i Biiziirg maa Kii^iik	Manastir-i Biiziirg	Manastir Tologo maa mahalle-i miisliimanan-i Manastir-i Kii^iik	Manastir-i Kii^iik maa Elefaci (;)
Metropolit	Mitropoli Ham am Pangin	Mitropoli Hamam Pangin	Mitropoli Hamam Pangeli	Mitropoli Hamam Pangit
Keresar	Qngara Fragul	(j)ngara Fragul	Kerasad nd (^igara	Qngara-i Biiziirg maa Kii^iik Kargul
<i>Kirotisa</i>	<i>Kiryotifa</i>	<i>Kiryotifa</i>	<i>Kiryotifa</i>	
<i>Aya Varvara</i>	<i>Ayo Varvara-i Biiziirg</i>	<i>Aya Varvara</i>	<i>Aya Varvara</i>	
<i>Aya Varvara-i Kii^iik</i>	<i>Aya Varvara-i Kii^iik</i>	<i>Aya Tryada maa Aya Varvara</i>	<i>Aya Varvara</i>	
<i>Aya Nargiro</i>	<i>Aya Nargir</i>	<i>Aya Nargir</i>	<i>Ayo Nargir</i>	
<i>Bigadyofga</i>	<i>Bigadotifa</i>	<i>Bigadotifa</i>	<i>Bigadotifa</i>	
<i>Ayo Kostandin</i>	<i>Aya Kostandin</i>	<i>Aya Kostandin</i>	<i>Ayo Kostandin-i Biiziirg maa Kii^iik</i>	
<i>Ayo Yorgi</i>	<i>Aya Yorgi-i Biiziirg</i>	<i>Aya Yorgi-i Biiziirg</i>	<i>Ayo Yorgi</i>	
<i>Ayorgi</i>	<i>Aya Yorgi-i Kii^iik</i>			
<i>Ayo Andriya-i Biiziirk</i>	<i>Ayo Andriya-i Biiziirg</i>	<i>Ayo Andriya-i Biiziirg</i>	<i>Ayo Andriya-i Biiziirg</i>	

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 (ΣΥΝΕΧΕΙΑ): ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ (1530-1642)

περ. 1530	1564	1579	1597	1642
<i>Aya Andriya-i Kiiḑiik</i>	<i>Aya Andriya-ı Kiiḑiik</i>	<i>Aya Andriya-ı Kiipik</i>	<i>Aya Andriya-ı Kiiḑiik</i>	
<i>Aya Vasil</i>	<i>Ayo Vasil</i>	<i>Suy-ı Ayo Vasil</i>	<i>Ayo Vasil</i>	
<i>Ayo Todor</i>	<i>Aya Todoro</i>	<i>Ayo Todor</i>	<i>Aya Todori</i>	
<i>Aya Paraskevi</i>	<i>Aya Paraskevi-i Biiziirg</i>	<i>Paraskevi</i>	<i>Aya Paraskevi</i>	
<i>Aya Paraskevi-i Kiiḑiik</i>	<i>Aya Paraskevi-i Kiiḑiik</i>			
<i>Ayo Postol-i Kiiḑiik</i>	<i>Aya Postol</i>	<i>Aya Postol</i>	<i>Ayo Apostolo Biiziirg</i>	
<i>Ayo Postol-i Kiiḑiik</i>			<i>Aya Apostol-ı Kiiḑiik</i>	
<i>Tologoz</i>	<i>Teolofi</i>	<i>Teolofi</i>	<i>Kargul Tologo</i>	
<i>Elevusa</i>	<i>Elegusa</i>	<i>Elegusa</i>	<i>Elegusa</i>	
<i>Ayo Dimitri</i>	<i>Ayo Dimitri</i>	<i>Ayo Dimitri</i>	<i>Ayo Dimitri-i Kiiḑiik</i>	
<i>Ayo Nikola</i>	<i>Ayo Nikola</i>	<i>Ayo Nikola</i>	<i>Ayo Nikola-ı Biiziirg</i>	
<i>Ekdikiti</i>	<i>Ekdikiti</i>	<i>Ekdikiti</i>	<i>Ekdikiti</i>	
	<i>Kura da</i>	<i>Kura da</i>	<i>Kurada</i>	<i>Kurada</i>
				<i>Aya Marina</i>
				<i>Tekiir Pazan</i>
				<i>Turkopaluko</i>
				<i>Livadiyoti</i>
				<i>Lisari^a</i>
			<i>Aya Lefka-i Kii^iik</i>	<i>Lefka</i>
				<i>Sarayi</i>
				<i>Simandrino maa Kravat</i>

Πηγή: TT 367, σσ. 260-1[] TT 350, σσ. 188-206[] TT 586, σσ. 9-18[] MAD 1337, σσ. 2-14[] MAD 1391, σσ. 6-14.

μητρόπολη, η ύπαρξη του μοναστηριού σε όλα τα κατάστιχα υποδεικνύει ότι αυτό βρισκόταν εκτός των τειχών. Αν ισχύει η υπόθεση, τότε το Μικρό Μοναστήρι θα πρέπει να ταυτίζεται με τη μονή Αρχιμανδρείου, η οποία αναφέρεται στις πηγές του 16^{ου} αιώνα. Αντίθετα, το Μεγάλο Μοναστήρι, το οποίο δεν καταχωρείται μετά το 1597, ενδεχομένως βρισκόταν εντός του κάστρου⁴⁰. Για τη θέση της Μητρόπολης έχουν γραφτεί αρκετά και δεν μπορούμε με βάση τα στοιχεία των οθωμανικών καταστάσεων να προσθέσουμε κάτι καινούργιο⁴¹. Το μόνο ενδιαφέρον στοιχείο για την προ το 1611 ταύτιση της είναι η αναφορά στο φορολογικό κατάστιχο της δεκαετίας του 1520 σε «βακούφι του μοναστηριού του Αρχαγγέλου, [το οποίο βρισκόταν] στην κατοχή του μητροπολίτη Ιωαννίνων» (*vakf-i manastir-i Arhangel deryed-i metropolit-i Yanya*)⁴². Δεδομένου ότι ο όρος «μοναστήρι» (*manastir*) στα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα δεν σημαίνει κατ' ανάγκη το μοναστήρι, αλλά μπορεί να εννοεί και το μητροπολιτικό κτίριο, το οποίο προσομοιάζε με μοναστήρι, εύκολα συνάγεται ότι η μητρόπολη των Ιωαννίνων το 1520 ήταν ο ναός του Ταξιάρχη εντός του κάστρου. Το βακούφι δεν αναφέρεται στις μεταγενέστερες πηγές.

Η κοινωνία της πόλης δεν μπορεί να ανασυσταθεί ποιοτικά, καθώς δεν είναι γνωστά ονόματα οικογενειών πριν, αλλά κυρίως μετά την οθωμανική κατάκτηση. Στο κατάστιχο του 1564, στο οποίο καταχωρούνται για πρώτη φορά ονόματα κατοίκων, αυτά έχουν τη μορφή προσωνυμίου και πατρωνύμου, ώστε να είναι αδύνατο να αποκατασταθούν οικογένειες. Η πληθυσμιακή εικόνα της πόλης κατά τον 16^ο αιώνα αποτυπώνεται στον παρακάτω πίνακα⁴³:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 16^Ο ΑΙΩΝΑ

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ / ΕΤΟΣ	περ. 1530	%	1564	%	1579	%
Μουσουλμάνοι	180	6	232	4,2	212	5,8
Χριστιανοί	2.820	94	5.324	95,8	3.292	90,4
Εβραίοι					136	3,8
ΣΥΝΟΛΟ	3.000	100	5.556	100	3.640	100

Από τον πίνακα δεν είναι δυνατό να αιτιολογηθεί η μεγάλη αυξομείωση στον

40. Για τη μονή Αρχιμανδρείου, βλ. Κανετάκης 1994, 94-5 και Κορδώσης 2003, 126 και 140-3, όπου όμως ταυτίζει το Μοναστήρι με τη μονή Παντοκράτορα εντός των τειχών.

41. Κορδώσης 2003, 114-5, 117-8, 310-4. Για τα μοναστήρια των Ιωαννίνων και ιδιαίτερος για τη μονή Αρχιμανδρείου, βλ. Κορδώσης 2003, 137-44.

42. ΤΤ 367, 276. Στο βακούφι εντάσσονταν ως περιουσία ένα ιχθυοτροφείο (*talyan*) και 10 στρέμματα κήπου (*10 donum-i bagfe*).

43. Ο συντελεστής που χρησιμοποιήθηκε για να μετατραπούν οι φορολογικές ομάδες των καταστάσεων (*hane*) σε άτομα, είναι το 4.

χριστιανικό πληθυσμό μέσα σε διάστημα πενήντα χρόνων, ούτε και γιατί καταχωρούνται για πρώτη φορά οι Εβραίοι το 1579 και όχι νωρίτερα⁴⁴. Παρ' όλο που στους μουσουλμάνους δεν προστέθηκε η φρουρά, στοιχείο που θα ανέβαζε σε περίπου 10% το μουσουλμανικό πληθυσμό, η καταφανής πληθυσμιακή υπεροχή των χριστιανών ήταν ένα σταθερό στοιχείο καθ' όλη την πρώιμη οθωμανική περίοδο. Ίσως πιο ενδιαφέρον είναι ο μικρός αριθμός του συνόλου των φορολογούμενων κατοίκων της πόλης σε σχέση με τους αριθμούς που παραδίδονται για την πόλη κατά τον 18^ο αιώνα⁴⁵. Αυτό ίσως οφείλεται στο ότι κατά τον 16^ο αιώνα η πόλη δεν είχε ακόμη αναπτυχθεί εμπορικά, ώστε να προσελκύσει χριστιανούς από τα γύρω ή τα πιο απομακρυσμένα χωριά⁴⁶. Αν θελήσουμε να συνδυάσουμε τον πληθυσμό με τον οικισμένο χώρο, ως σημειωθεί προεξαγγελτικά ότι οι πολεοδόμοι έχουν δεχθεί μια αναλογία 50-100 ατόμων/εκτάριο για τις προνεωτερικές οθωμανικές πόλεις⁴⁷. Η έκταση του οικισμένου χώρου την εποχή που περνά από την πόλη ο Οθωμανός περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί (1670) δίνεται μέσα από κάποια τοπόσημα, τα οποία μπορούν να χωροθετηθούν. Έτσι, η εκτός των τειχών πόλη οριοθετούταν, κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί, από τα τζαμιά Γουσουφ Αγά και Μπαϊρακλί και τις συνοικίες Σαράι και Κανλί Τσεσμέ⁴⁸. Η έκταση αυτή υπολογίζεται γύρω στα 1.000 στρέμματα ή 100 εκτάρια. Αν υπολογιστούν 50-100 άτομα το εκτάριο, τότε προκύπτει για την εκτός κάστρου πόλη ένας πληθυσμός περίπου 5-10.000 κατοίκων. Ο αριθμός φαίνεται λογικός, δεδομένης της μεγάλης (αλλά αγνώστου μεγέθους) αύξησης του μουσουλμανικού πληθυσμού κατά τον 17^ο αιώνα. Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ήδη από την εποχή του Εβλιγιά Τσελεμπί, και πολύ περισσότερο κατά τον 18^ο αιώνα, μεγάλος αριθμός χριστιανών και Εβραίων ήταν μη μόνιμοι κάτοικοι - ως εμπορευόμενοι στην πόλη - και ως εκ τούτου δεν θα καταχωρούνταν στα κατάστιχα της πόλης.

Συνοπτικά, ο χώρος και η κοινωνία στα πρώιμα οθωμανικά Γιάννινα εξαρτήθηκαν από τον τρόπο και χρόνο κατάκτησης. Το 1430 ήταν μια περίοδος που το οθωμανικό κράτος διένυε την εποχή της ισχυροποίησης της κεντρικής εξουσίας έναντι

44. Έκτοτε θα καταγράφονται σταθερά στα κατάστιχα του 17^{ου} αιώνα, ώστε η πρώτη καταγραφή τους το 1579 να υποδεικνύει μάλλον μια νέα εγκατάσταση παρά τη συνεχή παρουσία Εβραίων από τη βυζαντινή εποχή.

45. Κατά τον Αραβαντινό (1856, 241-2), σε οθωμανική απογραφή του 1731 τα Γιάννινα καταχωρήθηκαν με πληθυσμό 8.000 οικογενειών. Πάντως, με βάση τα δεδομένα οθωμανικών καταστίχων κεφαλικού φόρου των τελών του 17^{ου} αιώνα φαίνεται ότι ο επίσημα καταγεγραμμένος χριστιανικός πληθυσμός κυμαινόταν στο υποδεκαπλάσιο, δηλαδή γύρω στις 800 οικογένειες χριστιανών. Βλ. MAD 16145 (του 1693), 4.

46. Πβ. και αναφορά ότι την εποχή της εξέγερσης του Διονυσίου Σκυλοσόφου η πόλη είχε γύρω στους 3-4.000 κατοίκους (Κορδώσης 2003, 101-2).

47. Cerasi 2001, 72.

48. Κοκολάκης 1991, 333-4. Ενδιαφέρον είναι ότι παρόμοια τοπόσημα - και άρα και έκταση - δίνει και ο λίγο μεταγενέστερος μοναχός Πάϊσιος (περ. 1690), ο οποίος περιχαράκωνει τα τότε Γιάννινα μεταξύ των συνοικιών «Λούτζα», «Λιθαρίτζα», «Κάλουτζάσμη» και «Σαράγι» (Αραβαντινός 1857, 239).

των φυγόκεντρων δυνάμεων και αυτή η αλλαγή αποτυπώνεται και στην οικοδομική δραστηριότητα⁴⁹. Ο ρόλος των ισχυρών μπέηδων των συνόρων (*uf bey*), οι οποίοι κατά τον 14^ο αιώνα πολεμούσαν με δικούς τους στρατούς στο όνομα του Οθωμανού σουλτάνου, είχε συρρικνωθεί. Τώρα, πια, πολεμούσαν εντασσόμενοι στις τάξεις του τακτικού οθωμανικού στρατού. Τα Γιάννινα κατακτήθηκαν όχι από έναν μπέη των συνόρων - όπως είχε συμβεί με τις πρώτες οθωμανικές κατακτήσεις σε Θράκη, Μακεδονία και Θεσσαλία, αλλά από τον εκπρόσωπο της κεντρικής εξουσίας. Ο τρόπος της κατάκτησης είχε ως αποτέλεσμα, τόσο ο χώρος όσο και η κοινωνία των υστεροβυζαντινών Ιωαννίνων, να παραμείνουν άθικτοι τουλάχιστον κατά τα πρώτα οθωμανικά χρόνια. Η περιοχή και η εποχή δεν χαρακτηρίζονταν από εποικιστική πολιτική των Οθωμανών στις νέες κατακτήσεις τους και ως εκ τούτου μέχρι τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, πέραν του οικιστικού, ούτε ο δημογραφικός χάρτης της πόλης είχε ιδιαίτερα αλλάξει. Η καταφανής ανισορροπία των δύο πληθυσμιακών ομάδων υπέρ των χριστιανών οδήγησε, επιπλέον, στο να μην υπάρχουν αμιγείς θρησκευτικά οικιστικές ζώνες στην εκτός του κάστρου πόλη, αλλά οι κάτοικοι να ζουν σε μικτές ζώνες.

Υστερα από την παραπάνω ανάλυση, το μοντέλο που έχει προταθεί για την αστική ανάπτυξη στα πρώιμα οθωμανικά Βαλκάνια, δεν μπορεί να εφαρμοστεί στα Γιάννινα. Η ανάπτυξη της εκτός κάστρου πόλης είναι το κοινό στοιχείο της οθωμανικής αστικής πολιτικής που εφαρμόστηκε και στα Γιάννινα. Ωστόσο, ο χώρος δεν ορίστηκε από την ανέγερση των πολυδύναμων κτιρίων «ζαβιγιέ-ιμαρέτ σχήματος T». Η θέση του ζαβιγιέ του Εβρονός (Γαζή ή Ισά) ταιριάζει με το μοντέλο, αλλά λόγω του μεμονωμένου χαρακτήρα του περισσότερο δηλώνει το δευτερεύοντα ρόλο που έπαιξε η οικογένεια στην κατάκτηση της πόλης, παρά αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου προγράμματος αστικού σχεδιασμού. Η ανέγερση κεντρικού τζαμιού αρκετές δεκαετίες μετά την κατάκτηση δεν αποτελεί καινοφανές στοιχείο, αλλά αποτελεί μέρος μιας γενικότερης τάσης της εποχής του Βαγιαζίτ Β'. Περισσότερο αναγνωρίσιμα τοπόσημα ήταν τα μετζίτια, ολιγάριθμα μέχρι περίπου το 1580 - πρόκειται για αποτυπώσεις μιας ισχυρής δημογραφικά μουσουλμανικής κοινότητας, η οποία φαίνεται ότι είχε εγκατασταθεί στην αμέσως δυτικά της πύλης του κάστρου και στην λίγο βορειότερα περιοχή. Δεν είναι δυνατό με τα υπάρχοντα στοιχεία να αποτυπωθεί ο τρόπος και τα στάδια της οικιστικής εξέλιξης κατά ομόκεντρους κύκλους ή κατά μήκος των μεγάλων οδικών αρτηριών. Προς το παρόν φαίνεται ότι ο δεύτερος τρόπος κυριάρχησε αρχικά.

Αν και η οθωμανοποίηση του αστικού χώρου στα Βαλκάνια δεν έγινε πουθενά αμέσως και αυτόματα, αλλά ήταν προϊόν μακράς διαδικασίας, στα Γιάννινα αυτή η διαδικασία καθυστέρησε σχεδόν δύο αιώνες. Πριν από την εξέγερση του Διονυσίου Σκυλοσόφου μπορεί να ανιχνευθεί μια οικοδομική δραστηριότητα ανέγερσης δημοσίων κτιρίων από τους μουσουλμάνους. Το τζαμί του Ιλιάς Εφέντη στη συνοικία

49. Βλ. τις επισημάνσεις στα: Hartmuth b, 9-10. Hartmuth c, 7.

Σεμσεντίν ανεγέρθηκε, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή που αντιγράφει και μεταφέρει στο κείμενό του ο Εβλιγιά Τσελεμπί, το 1582, ενώ σύμφωνα με μεταφρασμένο στα ελληνικά αντίγραφο μουσουλμανικού αφιερωτηρίου (βακφιγιέ), το 1584 ο Ζουλφικάρ Αγάς ανήγειρε караβάνσαραϊ, ιμαρέτι και τουρμπέ κοντά στο τζαμί Μπαϊρακλι⁵⁰. Ο Ζουλφικάρ Αγάς ήταν σημαντική μορφή της ιστορίας της πόλης στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, οπότε και διετέλεσε διοικητής της κατά την τοπική βιβλιογραφία⁵¹. Η κατάσταση της ανάπτυξης οικοδομικής δραστηριότητας ίσως σχετίζεται και με την πρώτη ως τώρα μαρτυρημένη απόπειρα εκδίωξης των χριστιανών από το κάστρο των Ιωαννίνων λόγω του βενετο-οθωμανικού πολέμου του 1570-1573 και του φιλοβενετικού ρόλου που έπαιξαν οι Γιαννιώτες σε αυτόν⁵². Θα πρέπει, δηλαδή, να δρομολογήθηκε μια διαδικασία αύξησης της μουσουλμανικής παρουσίας στην πόλη, η οποία (ειρήσθω εν παρόδω) παρ' όλη την αναιμική μουσουλμανική παρουσία, παρέμενε το διοικητικό κέντρο μιας ευρύτερης γεωγραφικά περιοχής που κάλυπτε σε γενικές γραμμές τους σημερινούς νομούς Ιωαννίνων, Άρτας, Πρέβεζας και Γρεβενών.

Η εξέγερση του Διονυσίου Σκυλοσόφου θα εντείνει την παραπάνω διαδικασία και θα οδηγήσει τόσο στην αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού⁵³, όσο και των αντίστοιχων λατρευτικών κτιρίων του. Ο Εβλιγιά Τσελεμπί αναφέρει 18 τεμένη (εφτά τζαμιά και ένδεκα μετζίτια), όσα περίπου θα παραμείνουν μέχρι το τέλος της οθωμανικής περιόδου⁵⁴. Αυτό σημαίνει ότι μέσα σ' έναν αιώνα (1570-1670) τα Γιάννινα είχαν αλλάξει αστικό χαρακτήρα. Η πολιτική οθωμανοποίηση αναλήφθηκε από ντόπιες ηπειρωτικές οικογένειες, οι οποίες καταλάμβαναν και τις θέσεις διοικητών⁵⁵. Έτσι, η οικοδομική χορηγία πέρασε από τα χέρια του κέντρου στην τοπική κοινωνία, ή καλύτερα, στην αναδυόμενη σε όλη την αυτοκρατορία ομάδα προυχόντων, οι οποίοι κατείχαν διοικητικές θέσεις και προέρχονταν από τις τοπικές κοινωνίες.

Το παράδειγμα των Ιωαννίνων δείχνει, τέλος, ότι η οθωμανοποίηση μιας πόλης συγχρονίζεται με το στάδιο εξέλιξης του ίδιου του κράτους. Τον 14^ο αιώνα αυτή αναλαμβάνονταν από τους ισχυρούς ημιανεξάρτητους πολέμαρχους των συνόρων, τον 15^ο και τον 16^ο από την κεντρική εξουσία και τους διορισμένους εκπροσώπους της, και τους δύο επόμενους από τους ισχυρούς πολιτικά και οικονομικά τοπικούς παράγοντες.

50. Βλ. αντίστοιχα, Κοκολάκης 1991, 330 (το ισλαμικό έτος 990 αρχίζει στις 26.1.1582) και Σμύρης 2000, 21 (το ισλαμικό έτος 992 αρχίζει στις 14.1.1584).

51. Κουλίδας 2002, 302.

52. Για το σχετικό διάταγμα του 1572, βλ. Κοτζαγεώργης 2009, 24-5.

53. Δυστυχώς δεν έχει εντοπιστεί ακόμη οθωμανική πηγή μετά το 1579 που να παραδίδει τον αριθμό των μουσουλμάνων της πόλης. Για μια προσπάθεια σύνθεσης των δημογραφικών πληροφοριών περί «Τουρκογιαννιωτών», βλ. Κοτζαγεώργης 1997, 84-7.

54. Κοκολάκης 1991, 330. Για τα σωζόμενα στις αρχές του 20ού αιώνα τζαμιά, βλ. Κουλίδας 2004, *passim*.

55. Κουλίδας 2002, 302-6, όπου κατάλογος των διοικητών της περιόδου 1600-1788 και η προγενέστερη βιβλιογραφία περί του θέματος.

ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

- MAD 1337, 1391, 16145: Κωνσταντινούπολη, Ba[^]bakanlik Osmanli Ar[^]ivi, συλλογή Maliye-den Mudevver.
- TT 350, 586: Κωνσταντινούπολη, Ba[^]bakanlik Osmanli Ar[^]ivi, συλλογή Tapu Tahrir Defterleri.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abu-Lughod 1987: J. Abu-Lughod, "The Islamic City - Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle East Studies* 19, 1987, 155-76.
- Ayverdi 1982: E.H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanli Mimari Eserleri, τ. IV: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, Istanbul 1982.
- Bessi 2015: O. Bessi, "The Topographic Reconstruction of Ottoman Dimetoka: Issues of Periodization and Morphological Development", στο M. Hadjianastasis (επιμ.), *Frontiers of the Ottoman Imagination: Studies in Honour of Rhoads Murphey*, Leiden 2015, 44-85.
- Boykov 2016α: G. Boykov, "The T-shaped Zaviye/imaret of Edirne: A Key Mechanism for Ottoman Urban Morphological Transformation", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 3.1 (2016), 29-48.
- Boykov 2016β: G. Boykov, "Politics of Religion: Spatial Modification and Transformation of Religious Infrastructures of the Southeastern European Cities in the Late Middle Ages and Early Modern Period", στο E. Gruber, M. Popovic, M. Scheutz και H. Weigl (επιμ.), *Stadte im lateinischen Westen und im griechischen Osten zwischen Spatantike und Fruher Neuzeit. Topographie - Recht - Religion*, Wien 2016, 299-312.
- Cerasi 2001: M. Cerasi, *Osmanli Kenti. Osmanli imparatorlugunda 18. ve 19. Yuzyillarda Kent Uygarligi ve Mimarisi*, μεταφ. A. Ataov, Istanbul 2001.
- ^al 2010: H. ^al, "1192 Numarali 1696-1716 Tarihli Hurufat Defterine Gore Yunanistan'daki Turk Mimarisi", *Erdem Dergisi* 58 (2010), 93-242.
- ^elik 2000: Z. ^elik, "New Approaches to the 'Non-Western' City", *Journal of the Society of Architectural Historians* 58/3 (2000), 374-81.
- Delilba[^]i 1997: M. Delilba[^]i, "1564 Tarihli Mufassal Yanya Livasi Tahrir Defterine Gore Yanya Kenti ve Koyleri", *Belgeler* 17 (1997), 1-40.
- Eldem κ.ά. 1999: E. Eldem, D. Goffman και Masters, B., "Introduction: Was There an Ottoman City?" ^TO *The Ottoman City between East and West. Aleppo, Izmir, and Istanbul*, Cambridge 1999, 1-16.
- Faroqhi 198: S. Faroqhi, "A Map of Anatolian Friday Mosques (1520-1535)", *Osmanli Araptirmalari* 4 (1984), 161-73.
- Gallotta 1996: A. Gallotta, "Ilyas beg, i mutevveli e le origini di Corizza (Kor[^]e/Gorice), στο E.A. Zachariadou (επιμ.), *The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380-1699)*, Ρέθυμνο 1996, 113-22.
- Gokbilgin 1952: M.T. Gokbilgin, *XV.-XVI. asirlarda Edirne ve Papa livasi: vakiflar, mulkler, mukataalar*, Istanbul 1952.
- Grunebaum 1965: G. Von Grunebaum, "The Structure of the Muslim Town", στο *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, London 1965, 141-58.

- Kili[^] 2016: A. Kili[^], “Yanyada ilk Osmanli Hakimiyet Donemi ve XIV. yuzyila ait unutulmu[^] bir zaviye”, *Balkan Araptirma Enstitusu Dergisi* 5.1 (2016), 145- 82.
- Kontolaimos 2016^a: P. Kontolaimos, “The Transformation of Late Byzantine Adrianople to Early Ottoman Edirne”, *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 3.1 (2016), 7-27.
- Kontolaimos 2016^b: P. Kontolaimos, “Beyond Typology: *Zaviye* and *T- Shape* Buildings in the Balkans. Some Thoughts on their Urban Context and their Possible Use(s)”, *Balkan Studies* 51 (2016), 243-65.
- Kuran 1996: A. Kuran, “A Spatial Study of Three Ottoman Capitals: Bursa, Edirne, and Istanbul” *Muqarnas* 13 (1996), 114-31.
- Osswald 2011: B. Osswald, “L’ Epire du treizieme au quinzieme siecle: autonomie et heterogeneite d’ une region balkanique”, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Τουλούζης, 2011.
- Pinon 2008: P. Pinon, “The Ottoman Cities of the Balkans”, στο S.K. Jayyusi (επιμ.), *The City in the Islamic World*, τ. 1, Leiden 2008, 143-58.
- Reindl 1982: H. Reindl, *Manner um Bayezid: eine prosopographische Studie uber die Epoche Sultan Bayezids II (1481-1512)*, Berlin 1982.
- Rigo 1998: A. Rigo, “Lo *Horismos* di Sinan Pascia, la Presa di Ioannina (1430) e la ‘Lettera’ del Sultano Murad II”, *Θησαυρισματα* 28 (1998), 57-78.
- Salname-i Vilayet-i Yanya*, Κωνσταντινούπολη 1288/1871.
- Todorov και Velkov 1988: N. Todorov και A. Velkov, *Situation dimographique de la Pininsule balkanique (fin du XVe s. debut du XVIe s.)*, Sofia 1988.
- TT 367 : Ba[^]bakanlik Devlet Ar[^]ivleri Genel Mudurlugu Osmanli Ar[^]ivi Daire Ba[^]kanligi, *367 Muhasebe-i Vilayet-i Rum-ili Defteri ile 94 ve 1078 numarali Avlonya Livasi Tahrir Defterleri (926- 1520 / 937-1530)*, IV: *Yanya, iskenderiye, Ohri, il-basan ve Avlonya Livalari ile Dukakin Vilayeti*, Ankara 2008.
- Veinstein 2008: G. Veinstein, “The Ottoman Town (Fifteenth-Eighteenth Centuries)”, στο S. Jayyusi κ.ά. (επιμ.), *The City in the Islamic World*, τ. 1, Leiden 2008, 205-17.
- Αραβαντινός 1856: Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου, των τε όμορων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών, διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, τ. Β', Εν Αθήναις 1856.
- Αραβαντινός 185: Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου, των τε όμορων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών, διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, τ. Β', Εν Αθήναις 1857.
- Βρανούσης 1968: Λ. Βρανούσης, *Ιστορικά και τοπογραφικά του μεσαιωνικού κάστρου των Ιωαννίνων*, Αθήναι 1968.
- Καραδήμου-Γερολύμπου 1997: Α. Καραδήμου-Γερολύμπου, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα 1997.
- Κανετάκης 1994: Γ. Κανετάκης, *Το Κάστρο: Συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, Αθήνα 1994.
- Καρύδης 1981: Δ.Ν. Καρύδης, *Πολεοδομικά των Αθηνών της Τουρκοκρατίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1981.
- Καρύδης και Kiel 1988: Δ.Ν. Καρύδης και Μ. Kiel, «Σαντζάκι του Ευρίπου, 15^{ος}-16^{ος} αι. (Συνθήκες και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας των πόλεων και των χωριών)», *Τετράμηνα* 28/29 (1988), 1859-903.
- Κιουσοπούλου 2013: Τ. Κιουσοπούλου, *Οι «αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13^{ος}-15^{ος} αιώνες)*, Αθήνα 2013.

- Κοκολάκης 1991: Μ. Κοκολάκης. «Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στα Ιωάννινα», *Σκουφάς* 8/74-75 (1991), 323-39.
- Κορδώσης 2003: Μ. Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (πόλη) - Ξώκαστρο. Κοινωνία - Διοίκηση - Οικονομία*, Αθήνα 2003.
- Κορδώσης 2004: Μ. Κορδώσης, «Συνοικίες και εκκλησίες στα Γιάννενα του 16^{ου} αιώνα από τουρκικά κατάστιχα και τον 'Κουβαρά'», *Ιστοριογεωγραφικά* 8 (2004), 185-92.
- Κοτζαγεώργης 1997: Φ. Κοτζαγεώργης, *Το Ισλάμ στα Βαλκάνια. Ένα ελληνόφωνο μουσουλμανικό χειρόγραφο από την Ήπειρο του 18^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1997.
- Κοτζαγεώργης 2009: Φ. Κοτζαγεώργης, «Επαναστατικά κινήματα στην ελληνική χερσόνησο τον 16ο αιώνα και οθωμανικές πηγές: Μια πρώτη προσέγγιση», *Πρακτικά ΚΘ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 16-18 Μαΐου 2008*, Θεσσαλονίκη 2009, 19-33.
- Κουλίδας 2002: Κ.Ι. Κουλίδας, «Κατάλογος Βαλίδων (Διοικητών) Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 36 (2002), 295-331.
- Κουλίδας 2004: Κ.Ι. Κουλίδας, *Τα μουσουλμανικά βακούφια της πόλεως των Ιωαννίνων. Ιστορική μελέτη*, Ιωάννινα 2004.
- Κουρμαντζής 1985: Γ. Κουρμαντζής, «Από την βυζαντινή στην οθωμανική πόλη (15^{ος}-18^{ος} αιώνας). (Σημειώσεις για τον προσδιορισμό της αστικής ιστορίας της πόλης των Ιωαννίνων)», *Ηπειρωτική Εστία* 34/403-4 (1985), 487-97.
- Κωνστάντιος 1997: Δ. Κωνστάντιος, *Το κάστρο των Ιωαννίνων*, Αθήνα 1997.
- Λαμπρίδης 1887: Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα, τχ. 1^{ον}: Περιγραφή της πόλεως Ιωαννίνων*, Εν Αθήναις 1887.
- Μπρούσκαρη 2008: Ε. Μπρούσκαρη (επιμ.), *Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2008.
- Νεοελληνική πόλη (1985): Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική πόλη: οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος: πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, τ. Α'-Β'*, Αθήνα 1985.
- Παπαδοπούλου 2015: Β.Ν. Παπαδοπούλου, «Το κάστρο των Ιωαννίνων και οι απαρχές της πόλης», στο Γ. Παπαγεωργίου και Κ. Πέτσιος (επιμ.), *Πρακτικά Α' Πανεπειρωτικού Συνεδρίου «Ιστορία-Λογισύνη: Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913»*, τ. Β', Ιωάννινα 2015, 405-50.
- Σμύρης 2000: Γ. Σμύρης, «Τα μουσουλμανικά τεμένη των Ιωαννίνων και η πολεοδομία της οθωμανικής πόλης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 34 (2000), 9-90.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- M. Hartmuth (a), "Ottoman Architecture in the Republic of Macedonia: a critical survey of key monuments from the fifteenth through nineteenth centuries", Centre and Periphery? Islamic architecture in Ottoman Macedonia, 1383-1520. Research project no. 26406 working paper #1, <https://univie.academia.edu/MaximilianHartmuth>
- M. Hartmuth (b), "A late-fifteenth-century change in the rapport of Friday mosque and Ottoman city", Centre and Periphery? Islamic architecture in Ottoman Macedonia, 1383-1520. Research project no. 26406 working paper #2. <https://univie.academia.edu/MaximilianHartmuth>
- M. Hartmuth (c), "Building the Ottoman city - a linear or cumulative process? Lessons from fifteenth-century Skopje", Centre and Periphery? Islamic architecture in Ottoman Macedonia, 1383-1520. Research project no. 26406 working paper #3. <https://univie.academia.edu/MaximilianHartmuth>

PHOKION KOTZAGEORGIS

e-mail: phokion@hist.auth.gr

TOWARD A SYNTHESIS OF THE EARLY OTTOMAN HISTORY OF IOANNINA: URBAN SPACE AND SOCIETY

ABSTRACT

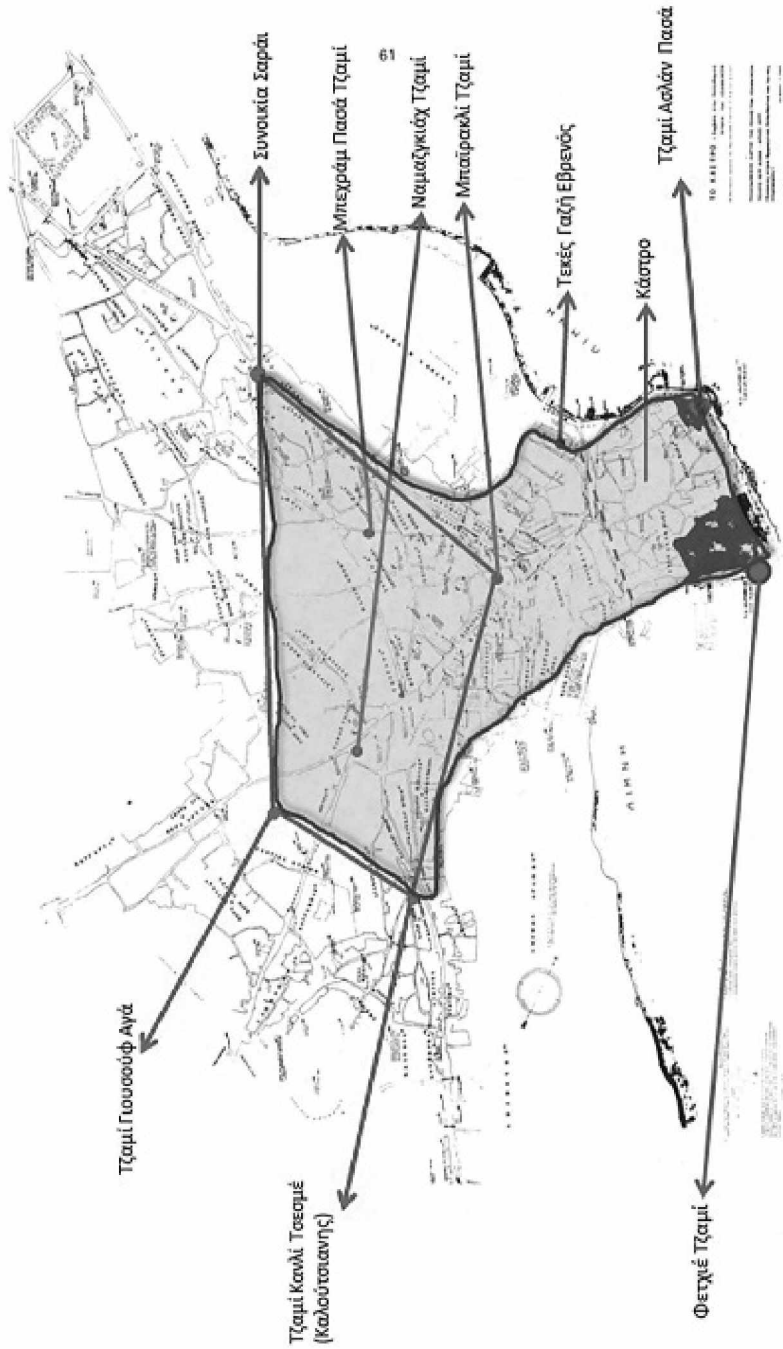
Ioannina (Ott. Yanya) was the capital of an Ottoman province (*sancak*) from the time of the conquest. It developed as a typical Ottoman town in the Balkans. Its history of the late Ottoman period is well known regarding Ioannina either as a center of the so called *Modern Greek Enlightenment* and of a dynamic Greek merchants' class, or as the seat of one of the most famous Ottoman provincial officials (*ayans*) of the 18th and early 19th century, namely of Ali Pasha. However, a lot has to be studied yet for the early Ottoman period. Partly due to a lack of historical sources for the 15th century, the early Ottoman history of Ioannina has been written by now as full of legendary (or semi-legendary) events or, at least, of contradictory information, based exclusively on local historical sources, sometimes of ambivalent value.

The present paper uses Ottoman archival material, mainly tax registers, from the 16th and 17th centuries, in order to shed light on that 'dark' period of the town's history. The research question to be elaborated deals with the Ottoman urban policy which was implemented in this town. In the same context, Ioannina is regarded as a type of the towns which the Ottomans founded or transformed in the Balkans. The approach is twofold: on one hand a topographical sketch of the process of transformation of the town from a Byzantine castle-town to an Ottoman provincial town is proposed, focusing on the date of erection of the, extant or not, public buildings (mainly mosques) and their spatial distribution. On the other hand, it is studied the society, which was developed during the first two centuries, with a particular emphasis on the local elites, including the governors of the province.

The conclusion resulted from the analysis is that Ioannina was a town where the central power and/or its representatives undertook the project of the Ottomanization of the town. This phenomenon corresponded to the stage in which the Ottoman state formation was at the time of Ioannina's Ottoman conquest. By 1430 the Ottoman sultan had managed to suppress and control any centrifugal forces and to impose a centralized state system, in which the frontier march lords (uf *beyler*) had decreasing power. As a result, in Ioannina the role of the central power together with the absence of Turkish colonization determined the profile of the town during the first one hundred and fifty years in terms of demography and urban morphology.

Ioannina had few Muslims and a small number of mosques or of other Muslim public buildings. The revolt of Dionysios Skylosophos (in 1611) was the turning point in the Ottomanization process. During the 17th century the Ottomanization process was fully accomplished and local Epirot families undertook the whole project. Ioannina resembled yet more with an Ottoman town, in terms of the number of mosques and of Muslim population.

ΠΡΩΙΜΑ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΑΙ ΟΡΙΑ ΟΙΚΙΣΜΕΝΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΕΒΛΙΠΙΑ ΤΣΕΛΕΜΠΙ

Πολιοδομικός χάρτης της Πόλης των Ιωαννίνων τέλος 19ου-αρχές 20ου αιώνα.